

СВОБОДА СОВІСТІ В КОНТЕКСТІ ГУМАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: НОВІ ВИКЛИКИ Й ПЕРСПЕКТИВИ

Сьогодні в умовах всеохоплюючих процесів глобалізації, різного роду суспільно-політичних трансформацій та широкого діапазону викликів, які вони породжують, гострими й екстраординарними у своїй фундаментальності, саме в площині гуманітарної парадигми постають проблеми свободи совісті, а також важливої складової останньої – свободи віросповідання.

Не буде перебільшенням сказати, що свобода совісті, свобода віросповідання, свобода церкви набула нині в Україні, в площині її гуманітарного розвитку значної актуальності. Ці проблеми тематизовані в теоретичному (соціально-політичному, правовому вимірах) і практичному сенсі та є такими, що потребують не просто уваги й декларацій з боку держави, громадянського суспільства, а щоденної копіткої роботи в аспекті її повноцінної реалізації. Варто сказати у цьому зв'язку, що свобода совісті (свобода релігії) є одним з головних модусів матриці гуманітарної політики Української держави.

По-перше, це передовсім усвідомлена людиномірна проблема, координатні параметри якої у їх функціональному вияві безпосередньо пов'язані із світоглядом особистості, її переконаннями, в т.ч. й релігійними принципами, нормами, ціннісними орієнтаціями, тобто з тим, що є стрижнем її духовного світу. Свобода совісті, постаючи важливою проблемою гуманітарного виміру, будучи в нерозв'язаному зв'язку з світоглядними, моральними координатами буття людини, є разом з тим екстраординарним компонентом структури її життєдіяльності.

По-друге, свобода совісті «як свобода світоглядного вибору», є основою свободи як такої. Вона постає системотвірним правом у континуумі прав людини²⁷³. І це є реальністю. Адже без реалізації свободи совісті, в т.ч. й свободи віросповідання, інші права й свободи втрачають свою функціональність й життєздатність.

По-третє, порушення, ігнорування принципів свободи совісті передовсім з боку органів влади (а такі факти мають місце й в Україні) ведуть до значного пониження рівня гуманізації суспільства, гідності людини, її прав, відчутного зростання випадків ксенофобії, зокрема за конфесійною ознакою. В таких умовах набуття людиною можливості вільного вибору, свободи творчої реалізації свого власного світогляду, є фактично унеможливленим».

* Бабій М.Ю. – кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.

²⁷³ Див.: Бурьянов С.А. Реализация конституционной свободы совести и свободы вероисповедания в Российской Федерации: Монография – М., 2009. – С. 21.

Коли ми ведемо мову про свободу совісті чи свободу релігії в аспекті гуманітарного розвитку нашої держави, то маємо взяти до уваги, що свобода совісті є явищем багатоплановим, яке співвідноситься з різними сферами життєдіяльності людини й суспільства²⁷⁴. Це розширює дискурс осмислення свободи совісті в аспекті розгляду її як об'єкта філософії, етики, права, політології, соціології, психології, тобто йдеться про значний сегмент гуманітарних дисциплін. Тому цілком справедливою є експлікація цього виду свободи у філософсько-етичному, теологічному смислі, соціологічному, соціально-політичному та правовому ракурсі. Такий поліаспектний підхід в осмисленні змісту свободи совісті дозволяє більш ґрунтовно й об'єктивно розкрити її гуманістичну сутність. Адже вільно вибраний за велінням власної совісті чи сформований людиною зрілий світогляд визначає її унікальність²⁷⁵.

Гуманістичний вимір свободи совісті полягає у тому, що вона в реалізаційній іпостасі є важливою умовою не лише вільного самовизначення особистості, а й детермінованої духовної та життєвої її самореалізації.

Особистість реалізує себе у діяльності за рахунок підключення широкого спектра духовної «енергії» – світогляду, знань, традицій, звичаїв, культури. Тобто йдеться про діяльнісний, зовнішній аспект свободи совісті. **Тільки** в процесі діяльності, публічного вияву своєї «самості» індивід може продемонструвати особливості своєї особистості, напрям своїх дій, вчинків, їх відповідність вибраним світоглядним цінностям, орієнтирам та ідеям.

Свобода совісті набуває свою актуальності буття в момент його самореалізації. Остання постає екстраординарною іпостассю у своєму практичному функціональному вияві важливою умовою сутнісного функціонування як світогляду в цілому, так і релігійного світогляду й переконань, зокрема. У даному контексті варто нагадати слова німецького дослідника проблем історії свободи релігії і релігійної самореалізації Д.Шмідта, який писав: «Свобода віри, як і свобода думки, проявляє себе не в словесності: вона полягає у свободі виявити себе, а засіб цього вияву суть слово, культ, письмо²⁷⁶. Відтак зовнішня (публічна) маніфестація особистістю своїх релігійних переконань і узгодження з їхньою суттю своїх вчинків, дій, життєдіяльності є одними із найважливіших аспектів свободи релігії – релігійної самореалізації.

Підкорення вільно вибраним і усвідомленим світоглядним, зокрема релігійним цінностям, ідеалам, які набули суб'єктивно-особистісного змісту, статусу віри, їх активний зовнішній вияв: участь в релігійних обрядах, культових діях, публічна пропаганда, поширення релігійного світогляду основ віри, побудова своєї життєдіяльності на релігійних принципах, є головними складовими структури самореалізації віруючої людини.

²⁷⁴ Там само. – С. 21.

²⁷⁵ Див.: Филогентов В. О свободе совести и мировоззренческом детерминизме // Здравствый смысл. – 2009. – № 2. – С. 33.

²⁷⁶ Див.: Schmidt J. Die Ethik der alter qlichen. – Berlin, 1882. – Bd.1. – S. 13.

Отже, релігійна самореалізація, зокрема в її кінцевому вимірі, це – результат вільного процесу, що проходить на міцному ґрунті усвідомлених сакралізованих цінностей, ідей, інтересів, які людина втілює, опредмечує у практичній життєдіяльності. Самореалізація індивіда у релігійній сфері людського буття потребує і „особистісної здатності”, тобто сукупності таких якостей, як знання, досвід, витримка, самовладання, рішучість, гідність. До речі, остання тісно пов’язана з свободою совісті і з таким її важливим аспектом як самореалізація. Адже саме в процесі самоутвердження особистості усвідомлюється власна самоцінність. Гідність є результатом цього самоусвідомлення. Це – фундамент формування особистості, а також своєрідне відображення її глибокої віри і переконаності у вірності свого світоглядного і життєвого вибору, а водночас у тому, що жодним своїм вчинком вона не піде проти своєї совісті.

Узагальнюючи, можна сказати, що релігійна самореалізація – це вільна, без будь-якого примусу публічна маніфестація особистістю своїх віросповідних переконань і узгодження з їх суттю своїх вчинків, дій, життєдіяльності. Це один з важливих структурних компонентів свободи релігії. Остання набуває свого актуального (суспільного) буття саме в контексті релігійної самореалізації.

Активна і вільна світоглядна, в т.ч. й релігійна, самореалізація особистості – це важливе свідчення того, що свобода совісті й свобода віросповідань набувають свого актуального буття. Разом з тим, означені свободи постають умовою та засобом, можливістю особистісного самоствердження, саморозвитку, самовдосконалення індивіда. Знаходячись під впливом внутрішньої потреби реалізувати самого себе на основі світоглядного, релігійного чи, скажімо, морального вибору, він діє, творить, публічно демонструє свої світоглядні переконання, ціннісні орієнтири і тим самим «долає себе як деяку замкнену, самодостатню, самоцінну суб'єктивність»²⁷⁷. Долаючи свою суб'єктивність, індивід пізнає, що його цінність – не стільки в ньому самому, у сфері його автономного «я», скільки в самоздійсненні. «Самореалізація» і «самоздійснення» як поняття розкривають сутність зовнішнього прояву свободи совісті особистості й водночас постають як складний феномен людського буття.

Зауважимо ще раз, що одним з важливих моментів у процесі самореалізації є подолання зовнішнього примусу, впливу «авторитарного слова», звільнення від нього, солідаризація зі «словом, внутрішньо переконливим», тобто з цінностями, переконаннями, набутими в процесі вільного самовизначення. Адже немає нічого більш суперечливого свободі совісті, як мислити інакше, ніж діяти, і діяти інакше, ніж мислити. Це екстраординарне положення в аспекті вільного функціонування світогляду в практичній площині людського буття. Згадаймо у цьому зв'язку слова відомого російського філософа І.О. Ільїна про те, що «продиктоване мислення є ілюзія

²⁷⁷ Див.: Мисливченко А.Г. Феномен внутренней свободы // О человеческом в человеке – М., 1991. – С. 212.

мислення, симуляція думки. Нав'язана молитва, яка виголошується без участі вільного серця, є жалюгідна видимість молитви, лицемірство, яке прагне обманути людей і Бога. Людина, позбавлена свободи духовно мертвіє... Приневолення ні в чому не може замінити вільного інтересу і творчості”²⁷⁸.

Людину можна змусити діяти певним чином, однак не можна змусити реалізуватися, змінити внутрішньо усталені, інтеріоризовані світоглядні переконання. Тим більше, що вільно вибраний індивідом світогляд, який визначає унікальність його як особистості, може повноцінно функціонувати **лише** в площині свободи. Особливо це стосується релігійною світогляду в його реалізаційному вимірі.

Вільне самовизначення й самореалізація особистості, зокрема у світоглядній сфері буття, наповнені значним гуманістичним потенціалом.

Вважаю за необхідне відзначити що поняття „свобода совісті” і „свобода релігії” близькі за своїм змістом, але не тотожні. Однак безапеляційну тотожність цих понять часто можна зустріти в наукових (релігієзнавчих, юридичних, психологічних) працях, законодавчих актах. Свобода совісті й свобода релігії (віресповідання) співвідносяться як ціле й частина.

Як поняття „свобода совісті” характеризує внутрішню здатність людини осмислювати, оцінювати різні моральні, світоглядні, в тому числі й релігійні парадигми, вільно, без будь-якого зовнішнього примусу робити завізований власною совістю вибір, переводити їх ціннісно-сміслові параметри в площину своїх переконань, життєвих орієнтирів, а також можливість безперешкодної її самореалізації на основі свого самовизначення.

В даному контексті категорія «свобода совісті» охоплює своїм змістом широку сферу духовного, світоглядного буття людини, в якій вона вільно самовизначається і самоактуалізується.

Духовне життя індивідів, соціуму, суперечливі процеси розвитку релігійної і секуляризованої свідомості, відносин між державою і церквою, міжконфесійних взаємин ставлять проблему свободи совісті, свободи релігії, передусім як "людиномірну". Людиномірність, як уже зазначалося, скажімо, свободи релігії, виявляється в тому, що вона відображає законодавчо оформлене і реалізоване практично визнання державою, іншими людьми, громадськими, політичними чи релігійними організаціями людської особистості як вищої цінності, повагу до її духовного суверенітету, свободи самовизначення і самореалізації, зокрема в релігійній сфері свого буття.

В цьому контексті не є випадковим і те, що рівень практичної реалізації свободи совісті, свободи релігії в їх суб'єктивно-екзистенціальному і суспільно-інституціоналізованому вимірах розглядається в аспекті міжнародних правових стандартів як важливий критерій оцінки гуманістичної сутності тієї чи іншої держави, її демократичності.

Маємо також взяти до уваги, що в дуалізмі держави й релігійного комплексу (в його конфесійному, інституційному виявах) чітким є "вододіл

²⁷⁸ Див.: Ильин И.А. Путь к очевидности. – М., 1993. – С. 370-371.

між релігійною істиною і політичною ідеологією", який у своєму історичному розвитку виявляє себе в нейтральності держави щодо релігії і в свободі віри й іншого світогляду для громадян.

Відтак, принцип розділення політичного і релігійного можна розглядати як реальну можливість для індивіда, всупереч усім детермінантам, виявляти свою суб'єктивність, свою свободу совісті. Отже, діалектика взаємовідносин держави й релігійних організацій безпосередньо корелюються з рівнем і ступенем, якісними параметрами фактичної реалізації свободи совісті, свободи буття релігії та з їх гуманістичною сутністю.

Це дає нам право вести мову про пряму кореляцію принципів державної політики у сфері свободи совісті, свободи віросповідання із ступенем і рівнем реалізації останніх та з їх гуманітарною сутністю. Це підтверджує історія розвитку такого типу суспільних відносин і утвердження принципів свободи совісті в незалежній Україні. Характер і зміст означених відносин були і залишаються динамічними, узалежненими від цілого ряду об'єктивних і суб'єктивних чинників. Тобто йдеться про їх контекстуальну визначеність. Тому в процесі свого становлення вони (ці відносини) в площині політики держави щодо релігії й церкви (релігійних організацій) набували різноманітних форм, видів, моделей, тобто стійкої суми певних якостей, характеристик. Маємо також взяти до уваги, що державно-конфесійні відносини постають у своїй сутності як дериват державної політики щодо релігії і церкви (релігійних організацій), як важливий структурний компонент цієї політики. Остання є одним із суспільно значущих сегментів внутрішньої і зовнішньої політики держави.

Зауважимо, що коли ми ведемо мову про державну політику щодо релігії і церкви та релігійних організацій, то при цьому передусім акцентуємо свою увагу на проблемах, пов'язаних із забезпеченням права на свободу релігії.

Варто підкреслити, що в основу означеної політики (і це дуже важливо) має бути покладено чітке осмислення на державному рівні місця і ролі релігій, релігійних організацій в суспільстві, житті віруючої людини. Це, якщо так можна висловитися, своєрідна світоглядна база цієї політики. Ця політика є динамічною, вона узалежнена суспільно-політичним контекстом. У практичній площині за роки незалежності Українська держава виробила базові принципи, засади цієї політики, які значною мірою відповідають вимогам часу, демократичним процесам, запитам релігійних спільнот, віруючих. Відзначимо також, що цей процес був складним, болісним і суперечливим. На жаль, політика держави у сфері свободи совісті, свободи буття релігій не одержала ще свого концептуального оформлення.

Що стосується критеріїв та основних принципів цієї політики, то вона:

- побудована на засадах законності, справедливості та гуманізму, є легітимною;
- корегується з основними положеннями Конституції України, комплексу законодавчих і нормативних актів щодо свободи совісті,

свободи релігії, які, у свою чергу, постають як юридичне оформлення принципів основ цієї політики;

- відображає інтереси людини, громадянина (віруючої чи невіруючої особистості), визнає непорушність їхнього права на свободу совісті, свободу віросповідання, необхідність його повноцінної реалізації;
- відповідає визнаним нашою державою нормам, вимогам, міжнародною права в цій сфері;
- спрямована на забезпечення єдності й однаковості правових підходів, принципів у їх практичному вияві (відносини владних структур і релігійних спільнот) як на загальнодержавному, так і регіональному рівнях;
- адекватна потребам держави, суспільства, віруючих, невіруючих та релігійних організацій, викликам часу, базується на глибокому аналізі релігійної ситуації в країні, враховує позитивні й негативні тенденції, внутрішню логіку їх розвитку, прогнозовану перспективу;
- враховує той факт, що релігія і церква (релігійні організації) історично імплантовані у структуру українською соціуму, є його невід'ємною частиною;
- їх роль і функціональну значущість у суспільному житті, морально виховний потенціал, рівень довіри людей до релігійних інститутів (перш за все, традиційних для України конфесій), а також те, що наша країна є поліконфесійною;
- орієнтована на відродження, розвиток духовного життя суспільства, його оздоровлення, створення умов для оптимального задоволення релігійних запитів віруючих громадян, вільної (в межах закону) діяльності релігійних організацій в їх конфесійному розмаїтті, забезпечення стабільності, миру, спокою, атмосфери толерантності, як у релігійному середовищі, так і соціумі в цілому.

Аналіз показує, що в реалізаційному аспекті державна політика у сфері свободи совісті, релігії включає також і певні види діяльності держави, зокрема, нормотворчу, правозастосовну, інтерпретаційну, контрольну, наукову та освітню. Узагальнюючи, варто наголосити, що державна політика щодо релігії і церкви чітко окреслює пріоритети, роль, стратегію й тактику, методологію практичної діяльності всіх гілок державної влади для забезпечення свободи релігії, можливостей для самореалізації віруючої особистості та виконання притаманних релігійним інститутам функцій, правовий захист цієї свободи.

Політика Української держави у сфері свободи совісті, релігії базується на системі чітких визначальних принципів:

- світський, конфесійно й світоглядно безсторонній (нейтральний) характер держави, її структурних підрозділів;
- рівність кожного (людини і громадянина) у правах і свободах перед законом, незалежно від їхнього ставлення до релігії, приналежності до тих чи інших конфесійних спільнот;

- рівність усіх релігійних організацій перед законом;
- допустимість у сфері свободи совісті, релігії, релігійних організацій лише тих обмежень, що встановлюються законом і є необхідними в контексті охорони суспільної безпеки, громадського порядку, здоров'я і моралі або захисту прав і свобод інших людей;
- цілеспрямоване формування (на рівні суспільства) засад гуманізму, толерантності, поваги до гідності людини, її релігійних почуттів, культурно-національних, релігійних традицій.

Ці та інші положення, на яких, власне, й побудовані відносини держави і церкви (релігійних організацій), закріплені в Конституції України, в Законі "Про свободу совісті та релігійні організації", який є базовим і регулює відносини у сфері права людини і громадянина на свободу совісті, окреслює правовий статус релігійних організацій, а також обов'язки суб'єктів державно-конфесійних відносин. Своє трактування, конкретизацію ці положення знайшли в цілому ряді інших нормативно-правових актів, котрі визначають юридичні засоби, механізм практичної реалізації свободи релігії, її охорони і захисту, врегульовують окремі галузі державно-церковних відносин, питання діяльності релігійних організацій, їхньої власності, трудових правовідносин у них тощо.

Законодавство про свободу совісті та релігійні організації, а в загальному – інститут свободи совісті, в означеному контексті постає як цілісна система, є юридичним виразом державної політики щодо релігії і церкви (релігійних організацій) і складає нормативну основу відносин держави і релігійних організацій. Стаття 35 Конституції України закріплює право кожної людини, яка проживає на території України (а не тільки її громадян) на "свободу світогляду і віросповідання". Це "право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культури і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність". Як бачимо, в Основному Законі не вживається поняття "свобода совісті". Проте воно сутнісно і структурно подано через термінологічний конструкт "свобода світогляду і віросповідань". А це фактично і є свобода совісті в її філософсько-правовому прочитанні й має значний гуманітарний потенціал.

У правовому вимірі функціонування свободи совісті та свободи релігії є чимало проблем, а в законодавстві чимало лакун, які ще потребують заповнення. Практична матриця свободи совісті та релігії, зокрема в нашій державі, має бути чітко зорієнтованою на підняття рівня поваги до гідності кожного в Україні суцього, пам'ятаючи, що ця свобода має бути повноцінною, працюючою.

В реаліях ХХІ століття всім, і в першу чергу державі, громадянському суспільству, необхідно глибоко усвідомити гуманістичну сутність свободи совісті як глобальної загальнолюдської цінності.